

A+

ARCHITECTUUR
IN BELGIË

256

OKTOBER – NOVEMBER 2015

HET BREDERE PERSPECTIEF

ABC-AS | LEUVEN | ISTANBUL
MATERIAAL GRENZEN(LOOS)

De grote vragen die op ons afkomen raken niet opgelost als we voortdoen als vanouds: ieder op zijn terreintje, op zijn manier, met zijn budget. Samenwerking is vereist, willen we oplossingen vinden voor kwesties als bevolkingsgroei, vergrijzing, mobiliteitsdruk, milieuvervuiling, tewerkstelling, noem maar op.

Al die kwesties hebben namelijk op grote schaal een ruimtelijke weerslag, terwijl die ruimte eindig is. Functies naast elkaar plaatsen, met brede buffers ertussen, is geen optie meer. Dromen van een omgeving zonder overlast kunnen we wel opbergen. Is dat trouwens betreurenswaardig? Frank Van Klinger (1919-1999) dacht ooit dat 'hinder' de geest van verkokering kon keren. Die idee is actueler dan ooit: we hebben nood aan ontwerpen die op grote schaal 'functies' anders verbinden (en zelfs komaf maken met de fictie van 'functies'). Die drang blijkt uit een plotse overvloed aan (stads)regionale ontwerpen. Hele regio's en steden liggen tegelijk op de ontwerptafel. Dat deden modernisten ook al toen ze een ABC-as door België trokken. Het doel nu is echter radicaal tegengesteld. Niet langer alles uit elkaar leggen, wel alles zo sterk mogelijk integreren.

De overheid is niet per se de trekker hier. Burgers zijn vaak alerter voor het potentieel van nieuwe benaderingen, ongehinderd als ze zijn door sectorale logica's. Hun pertinente kritiek zet ook ontwerpers voor het blok: zij kunnen het zich niet langer permitteren om de opdracht op zich naar best vermogen uit te voeren. Ze moeten oog hebben voor het bredere perspectief, op het gevaar af deel van het probleem – niet van de oplossing – te worden, zoals het voorbeeld van Istanbul leert.

Dat alles mag blijken uit de projecten die we hier presenteren van overheden én burgergroeperingen voor Antwerpen, Brussel en Charleroi. Daaruit zijn ook andere verwachtingen over wat architecten of stedenbouwkundigen bijdragen, te destilleren. Die nieuwe manier van denken vraagt echter een leerproces. Dat begint bij het onderwijs. Curricula die zich vastklampen aan de gedachte dat het allang goed is als architecten alle 'functies' technisch netjes ondersteunen, hebben hun beste tijd wel gehad. Maar ook de overheid kan haar steentje bijdragen door niet langer enkel opdrachten uit te schrijven waarbij het voorkomt alsof het probleem al helemaal duidelijk is en er dus enkel nog een oplossing moet gevonden worden. Daar bestaan modellen voor, in Frankrijk bijvoorbeeld. Waarop wachten we nog om ze ook hier meer ingang te doen vinden?

Pieter T'Jonck

HET BREDERE PERSPECTIEF

44

© STEFAN VAN LETEREN

© MEHMET KACMAZ | NAR PHOTOS

54

© LEO VENSADER 2015

64

30

Labo XX

Stad aan de rand

tekst Michiel Dehaene

34

Ringland

**Geen gerommel
in de marge**

tekst Hong Wan Chan

38

Brusselse

Kanaalzone

Leiden en loslaten

tekst Pieter Uyttenhove

42

Kristiaan Borret

**Inclusief,
productief**

tekst Pieter T'Jonck,
Lisa De Visscher

44

Charleroi

Stadsproject

tekst Cécile Vandernoot

50

**Architectuur,
kunst van het
hoogst haalbare?**

tekst Joachim Declerck

52

Colloquium

Europalia

**Architectuur in
België en Turkije:
nieuwe praktijken**

54

Istanbul 2015

**Architectuur,
macht en ethiek**

tekst Asu Aksoy

58

Coloco

Gemeen goed

tekst Charlotte Lheureux,
Elodie Degavre

60

**Franse territoriale
strategieën**

tekst Guillaume Hebert

62

Dijlevallei

Steden in een stad

tekst Bruno Demeulder,
Lisa De Visscher

64

Dijlevallei

Le(u)vensader

tekst Pieter T'Jonck

A+

ARCHITECTUUR
IN BELGIË

256

6 **PROJECTEN**

16 **ACTUEEL**
COLUMN

26 Martin van Schaik

68 **MATERIAAL**

Grenzen(loos)

tekst Tompy Hoedelmans

74 **VLAAMS BOUWMEESTER**

'Meer dan wonen'

Zürich | Pilotproject

tekst Anne Malliet

80 **CELLULE ARCHITECTURE**

Bouwheerschap in beweging

Prijs voor het openbare
bouwheerschap in Wallonië
en Brussel – 3e editie

tekst Charlotte Lheureux

86 **PRODUCTEN**

92 **BOEKEN**

ACROSS
22

“We zijn bij architectuur beland door het plezier en de creatieve vrijheid die ze kan inhouden.”

[SIBRINE DURNEZ]

TWEEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
Ernest Allardstraat 21/3 – B-1000 Brussel
TEL +32 2 645 79 10 | secretariaat@a-plus.be
www.a-plus.be

REDACTIE

HOOFDREDACTIE Pieter T'Jonck
ADJUNCT-HOOFDREDACTEUR Lisa De Visscher
EINDREDACTIE NEDERLANDS Thomas Martin
EINDREDACTIE FRANS Géraldine Michat
VORMGEVING Studio van Son
VERTALING Nathalie Capart, Marina Festré,
Alain Kinsella, Wouter Meeus,
Martine Wezenbeek, Antoon Wouters

REDACTIECOMMISSIE

Arlette Baumanns, Francis Catteeuw, Benoît Moritz,
Adrien Verschuere, Agnieszka Zajac
VOORZITTER Ward Verbakel

BOZAR ARCHITECTURE

COORDINATIE Marie-Cécile Guyaux, Elodie Degavre

A+ IS EEN PUBLICATIE VAN ICASD VZW

Informatiecentrum voor Architectuur,
Stedenbouw en Design | secretariaat@a-plus.be
DIRECTIE Laurence Jenard

RAAD VAN BESTUUR

VOORZITTER Maarten Delbeke
VICEVOORZITTER Chantal Vincent
SECRETARIS Benoît Moritz
LEDEN Dag Boutsen, Sylvie Bruyninckx,
Geert Degroote, Paul Dujardin,
Brigitte Gouder de Beauregard,
Pierre Van Assche, Piet Van Cauwenberghe,
Eddy Vanzielegheem, Ward Verbakel,
Philémon Wachtelaer

FONDSSENWERVING

Sabrina Marinucci
sabrina.marinucci@a-plus.be

COMMUNICATIE

Shendy Gardin

COPYRIGHT ICASD

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde
artikelen berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten
voor het (zelfs gedeeltelijk) reproduceren, vertalen
of herwerken zijn voorbehouden voor alle landen.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Maarten Delbeke
Ernest Allardstraat 21/3 – B-1000 Brussel

PUBLICITEITSREGIE A+MEDIA

Rita Minissi | rita.minissi@mima.be
TEL +32 2 332 37 82 FAX +32 2 332 37 83
Ernest Allardstraat 21/3 – B-1000 Brussel

DRUKKERIJ

Die Keure, Brugge

ADVERTEERDERS

BEGA | BIM | BITUBEL | BOZAR | FOAMGLAS |
GIRA | GRAND HORNU | GYPROC | HOYEY | KORATON |
LIBERT PAINTS | NELISSSEN | OCCHIO | PREFA | RENSON |
SAINT COBAIN GLASS | TOERISME KNOKKE-HEIST |
VANDERSANDEN | VELLUX | VOLA | WIENERBERGER

A+ is lid van het CIM (Centrum voor Informatie over Media)
dat instaat voor de controle op oplage en verspreiding.

cim
CONTROLE
2013

gemiddelde
oplage 2012-13:
14 800
exemplaren
ISSN 1375-5072

UPP

Lid van
de Unie van
de Uitgevers
van de
Periodieke Pers

Uit respect voor het milieu kiest A+ voor een drukkerij
in België. Anderzijds wordt het tijdschrift gedrukt op
FSC®-gecertificeerd papier, met plantaardige inkt en
alcoholarme (5%) verdunningsmiddelen. Alle middelen
zijn biologisch afbreekbaar. Het cellofaan waarin A+ verpakt
wordt voor verzending, is recycleerbaar.

Fédération
Wallonie-Bruxelles

Met steun van de
Vlaamse overheid

folio
MAGAZINES
MET CULTUUR

ARCHITECTEN – adreswijzigingen: gelieve
door te geven aan secretariaat@a-plus.be
CETTE PUBLICATION EST
ÉGALEMENT ÉDITÉE EN FRANÇAIS

Zürich Pilotproject 'Meer dan wonen'

WWW.MEHRALSWOHNEN.CH

Hagenholzstr. 106 a/b,
Futurafrosch. Balkons
nodigen uit tot een
praatje met de buren

Het artikel 'Een collectieve bouwcultuur' [→ A+243] probeerde reeds inzicht te verschaffen in het ontstaan, de werking en de meerwaarde die woningbouwcoöperaties in Zürich te bieden hebben. Vandaag is hun nieuwste en grootste project klaar en bewoond. 'Mehr als Wohnen' zet de toon voor vernieuwing in de woningbouw.

Hun honderdjarig bestaan wilden vijftig Zürichse woningbouwcoöperaties niet met een boek vieren, maar met de bouw van een nieuwe stadswijk met 48 000 m² woon- en werkruimte, inclusief betaalbare huurwoningen voor 1300 nieuwe bewoners. De dertien dikke woonblokken van het project 'Mehr als Wohnen' verkennen een nieuwe stedelijke typologie, die het midden houdt tussen traditionele bouwblokken van de historische stad en woonblokken uit de modernistische tijd. Na een ideeënwedstrijd in 2007 en een projectwedstrijd in 2009 kan het resultaat op het Hunziker-terrein in Zürich-Leutschenbach

nu bewoond en bezocht worden. De nieuwe wijk ligt nabij het schoolgebouw van architect Christian Kerez, als het ware aan de voet van de 'kathedraal' onder de hedendaagse schoolgebouwen.

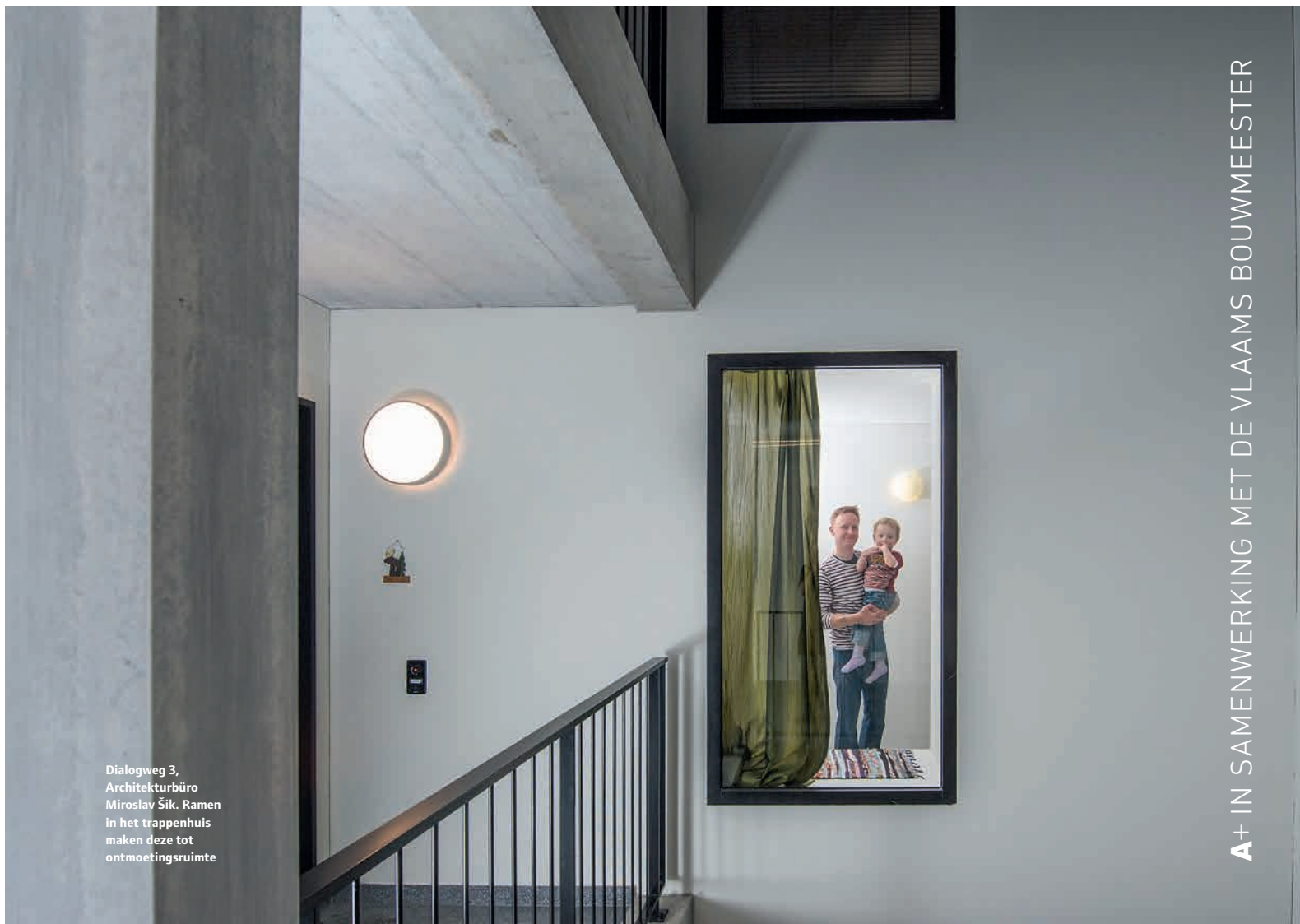
Autoloos leven

Het nieuw ontwikkelde terrein is niet erg stedelijk, en zit geprangd tussen een spoorlijn en wat bedrijfsgebouwen. De ambitie om hier een wijk met stedelijke levenskwaliteit te realiseren was niet vanzelfsprekend. De dertien woongebouwen, sommige 30 m dik en 22 m hoog, tellen tussen de vijf en de

zeven bouwlagen. Ze zijn dicht tegen elkaar geschikt en geclusterd rond drie pleinen. Hun samenspel vormt – anders dan in de modernistische 'Siedlung' – straten en zelfs 'stegen' van 9 m breed.

Niet opvallend, maar wel opmerkelijk: slechts onder één van deze woonblokken werd een ondergrondse garage voor 106 auto's gerealiseerd. De afwezigheid van kelders en garages houdt de woningen betaalbaar en het project verlegt grenzen op het vlak van mobiliteit door woonruimte te bieden aan wie zonder auto kan leven. De fietsenbergingen zijn daarentegen talrijk aanwezig, zelfs op de

TEKST Anne Malliet
FOTOGRAFIE Ursula Meisser

Dialogweg 3,
Architekturbüro
Miroslav Šik. Ramen
in het trappenhuis
maken deze tot
ontmoetingsruimte

1 Genossenschaftsstr. 13, Pool Architekten

2 Hagenholzstr. 104 a/b, Müller Sigrist Architekten

3 Dialogweg 6, Duplex architecten

verdiepingen, bereikbaar met de lift. In het ene blok is de fietsenberging collectief per verdieping, in een ander zijn het individuele fietsenbergingen nabij elke huisdeur. Wie op zijn fiets rekent voor vervoer, moet deze veilig en bedrijfszeker kunnen stallen. Een 'mobiliteitsstation' waar je fietsen, aanhangwagentjes en cargofietsen kan huren en laten herstellen, en een autodeelstation vindt, maken het auto-loze leven nog gemakkelijker.

Lexicon van nieuwe vondsten

Zoals de Zwitserse coöperaties voortrekkers waren door de eerste loodvrije benzine te lanceren, levensmiddelen uit bio-landbouw te verkopen, kleding in bio-katoen te promoten en nu hun transport met een eigen spoorwegaanschaap te verzorgen, zo zijn ook de Wohn- und Baugenossenschaften voortrekkers in duurzame bouwmethoden, nieuwe woonvormen en nieuwe stedenbouwkundige modellen. De architectenteams Duplex en FuturaFrosch bedachten samen met de landschapsarchitecten van Müller Illien een masterplan met veel vrijheid voor hen en de drie andere architectenbureaus die de gebouwen ontwierpen.

Er waren slechts zes spelregels nodig om een samenhangend geheel en stedelijk eindresultaat te verzekeren. Bijzonder was de vraag

om twaalf procent van het bouwvolume weg te snijden, uitwendig of inwendig, terwijl het masterplan alleen de maximale mantelvolumes op gaf. Klassieker is de voorgeschreven geleiding van de gevels met sokkel, hoofdvolume en kroonlijst. Verder was de ligging van andere functies dan wonen bepaald, evenals de situering van de woningtoegangen in de straten en de representativiteit van de gevels die aan de pleinen grenzen.

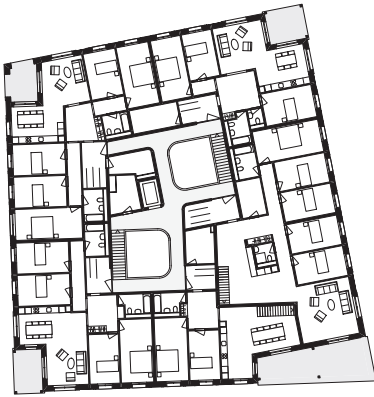
De dikke, compacte volumes laten inventieve plattegronden toe met trappenhuizen in hun kern. De beschrijving van de gebouwen, in de themabijlage 'Wohnen im Dialog' van het tijdschrift Hochparterre (augustus 2015), leest als een lexicon van nieuwe vondsten in de collectieve woningbouw. Elk gebouw lijkt wel een testcase voor een bepaald woonconcept. Ook bouw fysische en bouwtechnische oplossingen komen in het project aan bod. Woningbouwcoöperaties hebben heel wat knowhow over patrimoniumbeheer en -onderhoud, en putten uit hun ervaring in het bijsturen van ontwerpen. Zo zoeken ze naar energetische optimalisatie zonder ingewikkelde technische installaties, en experimenteren ze met verluchting zonder veel kanalen. Zo hebben slechts drie gebouwen een mechanische ventilatie en is één gebouw opgetrokken in massieve gevels van isolerend beton.

Collectief, collectiever, collectieft

Interessant is ook de wijze waarop men door de architectuur het collectieve stimuleert en het samenleven faciliteert. Opvallend zijn de trappenhuizen. Trappen zitten niet in afgesloten kokers, maar vormen één ruimte met gangen en bordessen aan de woningen. Deze royale ontmoetingsruimten zijn mogelijk gemaakt door de zeer economische maatregel om vijf tot zeven woningen te ontsluiten met één lift. Door de woningen ramen te geven die uitgeven op de trappenhuizen, krijgen deze een straatkarakter. De ramen maken contact mogelijk en laten tegelijk daglicht toe in de nachthallen. In het hele project gaat men er steeds van uit dat sociale interactie nodig is, zoals in het blok met de doorlopende balkons. Bewoners die een erfscheiding willen, moeten dit met hun burens onderhandelen. Elders wordt ook wel op privacy ingezet en zijn de hoekloggia's zo geplaatst dat de aanpalende woning geen zicht op de barbecue krijgt. Een ander blok beschikt over verticaal geschrante dubbelhoge terrassen, waarbij men vermoedt dat burens over de balkonleuning met elkaar een praatje zullen slaan, zoals ze dit ook over de haag in volkstuinten doen. Hoewel in Zürich collectieve waskelders sowieso eerder regel dan uitzondering zijn, ziet men hier de

links
Dialogweg 11,
Müller Sigrist
Architekten.
Goede fietsen-
bergingen zijn
belangrijk in alle
gebouwen
rechts
Genossen-
schaftsstr. 18,
Architekturbüro
Miroslav Šik.
Waskeuken als
gemeenschaps-
ruimte

4 Genossenschaftsstr. 18, Architekturbüro Miroslav Šik

DE WOHN- UND BAUGENOSSENSCHAFTEN ZIJN VOORTREKKERS IN DUURZAME BOUWMETHODEN, NIEUWE WOONVORMEN EN NIEUWE STEDENBOUWKUNDIGE MODELLEN.

gemeenschappelijke wasruimte als een 'was-salon', ruim beglaasd en op een prominente en uitnodigende plek op de begane grond (woonblok van Architekturbüro Miroslav Šik). Een ander blok heeft een drie verdiepingen hoge wintertuin, die met goedkope golfplaten is afgemaakt en in de zomer ruim kan worden opengezet. Elders is er een gemeenschappelijk dakterras met sauna voor de hele wijk.

Architecten met plannen

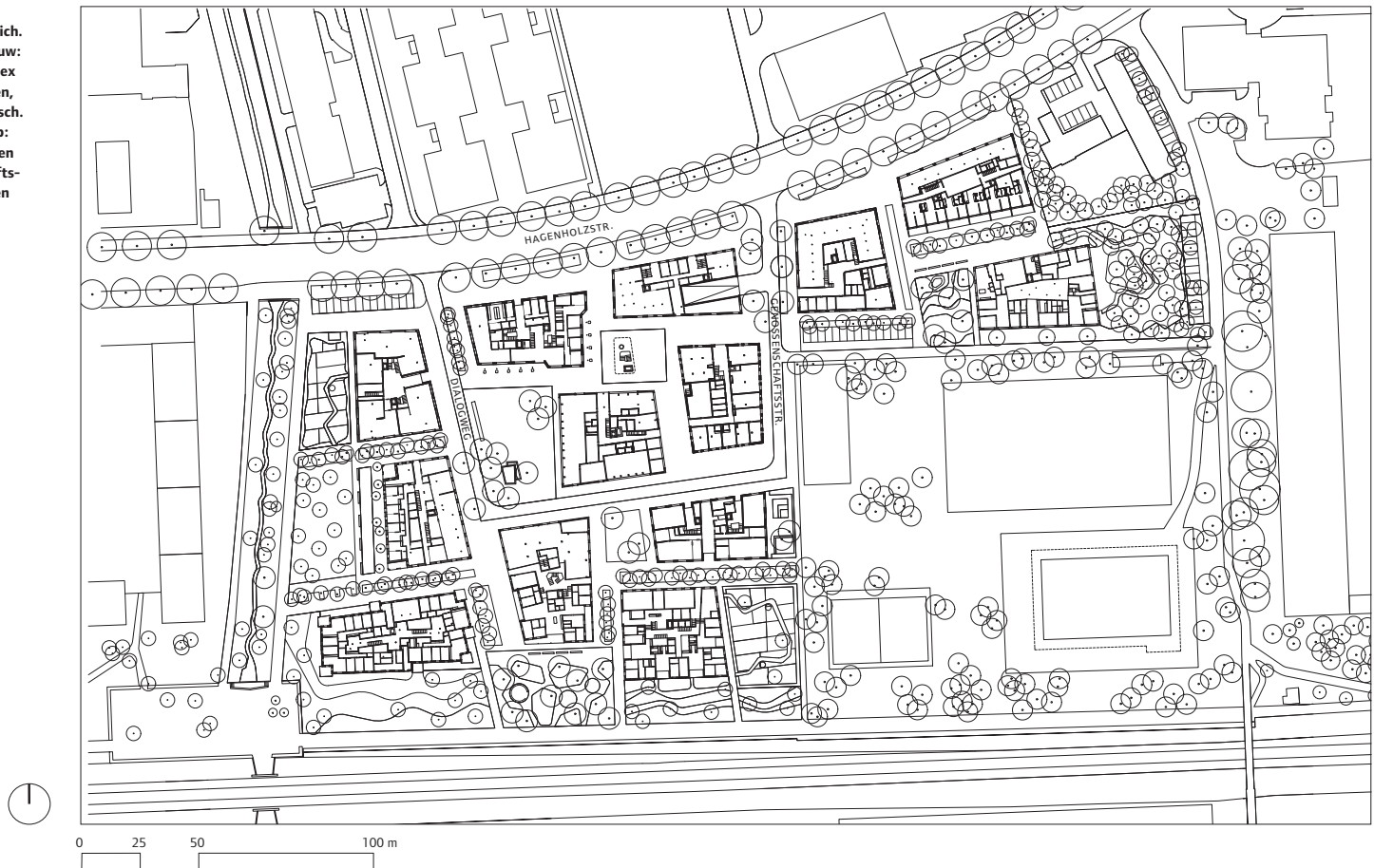
Soms denk je dat er, wat het wonen betreft, niets nieuws is onder de zon, maar hier werd hard gewerkt aan de woningplattegronden. Men is inventief om elke woning een gevoel van ruimte en complexiteit te geven, iets wat in appartementen eerder zeldzaam is. Dat gaat van kleine dingen, zoals de mogelijkheid om via een extra dubbele deur in de werkkamer in 'enfilade' doorheen de woning te wandelen, of het L-vormig koppelen van woonkamer met keuken, waardoor de leefruimte uitzicht heeft in twee verschillende windrichtingen, tot een woonkamer die doorsteekt van gevel naar trappenhuis. Opvallend is het blok van Müller Sigrist Architekten, dat op een Japanse 3D-puzzel lijkt, waarin grote en kleine woningen zo werden gecombineerd dat de grote woningen een dubbelhoge woonkamer hebben en dit zonder dat een splitlevel-concept de rolstoeltoegankelijkheid van de woningen zou belemmeren. Bijzonder is ook het concept van Pool Architekten dat het dikke bouwvolume tot in de diepte van daglicht wil voorzien door dubbelhoge, spievormige lichte happers in de woonkamers, die geschrinkt met het appartement eronder of erboven werden vervlochten.

Er werden ook nieuwe types woningen ontwikkeld gaande van woongemeenschappen tot clusterwoningen, woningen ingericht voor begeleid wonen en 'tienerkamers'. Clusterwoningen voldoen aan de toenemende vraag naar individueel, maar toch ook niet alleen wonen. In groepen worden vijf tot zes kleine units voor alleenstaanden met elk een eigen sanitaire cel en kleine theekeuken gegroepeerd rond gemeenschappelijke ruimte met

Genossenschaftstr. 18, Architekturbüro Miroslav Šik. Trappenhuisen zijn ontmoetingsruimte met straatkarakter

Hunziker
Areal, Zürich.
Stedenbouw:
Arge Duplex
architekten,
FuturaFrosch.
Landschap:
Müller Illien
Landschafts-
architekten

gezamenlijke keuken, leef- en werkruimten. Elders komen aparte tienerkamers in het woonblok tegemoet aan gezinnen, die in afwachting van hun kroost die de vleugels uitlaat, tijdelijk een slaapkamer bij willen huren. Het gaat vaak om alleenstaande ouders, want de coöperatie biedt al haar huurders/aandeelhouders woonzekerheid, alleen niet levenslang in dezelfde woning. Bij een scheiding herhuisvest men beide partners in kleinere woningen. Tieners waarderen de onafhankelijkheid van de eigen kamer in het woonblok en ouders het feit dat ze niet opnieuw moeten verhuizen als de kinderen volwassen zijn.

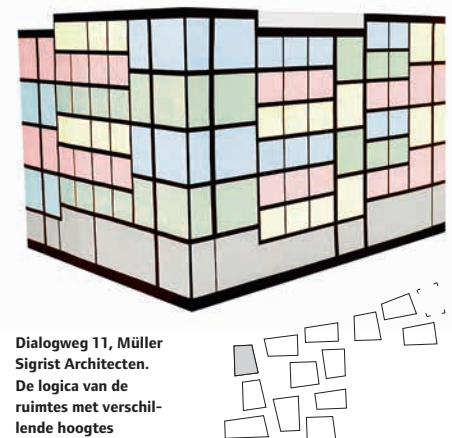
Allmendräume

Om buurtleven in de wijk te brengen, werden in dit pilootproject niet alleen de voor de bewoners gebruikelijke 'Allmendräume' voorzien, maar ook andere bestemmingen aangetrokken. De 'Allmendräume' zijn de gemeenschaps- of ontmoetingsruimten, waartoe hier ook een groentedepot en een repaircafé behoren evenals twintig gastenkamers, atelierruimten, seminarielokalen en een expositieruimte. Deze staan gratis of tegen verbruiksvergoeding ter beschikking van de bewoners. Er werd daarnaast ook gezocht naar voorzieningen die noodzakelijk zijn op wijkniveau en die de coöperatie faciliteert door verlaagde huurprijzen. Zo heeft de wijk nu een bakker, een restaurant, een kapper, therapieruimten, winkelruimte, een kinderdagverblijf, een kleuterschool, een kinder-

kledingbeurs en collectieve werkplekken. Daarnaast is er ruimte die tegen marktprijs wordt verhuurd aan zelfstandige beroepen en bedrijven. Ook een pedagogische hogeschool heeft er een plek gevonden. De Genossenschaft 'Mehr als Wohnen' heeft er ook een bureau, waar de tien medewerkers hun plek hebben. Daar kan je als bewoner de lokalen of gastenkamers reserveren, maar ook je was afgeven, je postpakjes ophalen en tijdens je vakanties kan je hen ook het beheer van je woning toevertrouwen.

Zürich is mede dankzij de Genossenschaften een stad waar het goed wonen is. Hier hebben burgers en overheid de organisatie van het goede stedelijke leven en de woonkwaliteit voor ogen. Zürich heeft geen architecturale prestigeprojecten die voor enig Bilbao-effect zouden kunnen zorgen. Men lijkt er niet aan citymarketing te doen, haalt minder de architectuurtijdschriften, maar des te meer de ranglijsten van leefbaarste steden. Dit project verdient ruime aandacht, niet omwille van de blitse of trendy architectuur, maar om wat architectuur werkelijk zou moeten

doen, ons aller levenskwaliteit verbeteren en dit, zoals hier het geval is, op een manier die haalbaar is voor de planeet. Aangenaam wonen in stedelijk milieu met een beheersbare mobiliteit. Je zou hopen dat dit een oord van pelgrimage wordt voor wie met het stedelijke leven begaan is. Anderzijds verdraagt een goede woonomgeving ook geen hordes toeristen... Misschien is er dus toch nog een boek nodig om dit 'Leuchtturm'-project de nodige reikwijdte te geven.

Dialogweg 11, Müller
Sigrist Architecten.
De logica van de
ruimtes met verschil-
lende hoogtes

ZÜRICH IS MEDE DANKZIJ DE GENOSSENSCHAFTEN EEN STAD WAAR HET GOED WONEN IS